

Co-funded by
the European Union

CENTRUL ROMÂN
DE POLITICI EUROPENE
CRPE
DEBATING EUROPE. PROVIDING EXPERTISE

CENTER FOR
RESEARCH AND
ADVOCACY IN
EU AFFAIRS
MOLDOVA

აშენიანეთ
ATINATI

**ՏԵՐԵՎՆԵՐԻ ԵՎ ԲՈՒՍԱԿԱՆ ՄՆԱՅՈՐԴՆԵՐԻ
(ԲԱՑ) ԱՅՐՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ.
ԱԶԴԵՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ
ԼՈՒԾՈՒՄՆԵՐԸ ՀՈՂԵՐԻ ԴԵԳՐԱԴԱՅԻԱՅԻ
ԿԱՆԽԱՐԳԵԼՄԱՆ ՀԱՄԱՐ**

«Տերևների եվ բուսական մնացորդների (բաց) այրումը Հայաստանում. ազդեցությունները և ռազմավարական լուծումները հողերի դեգրադացիայի կանխարգելման համար» քաղաքականության վերլուծություն

Քաղաքականության վերլուծությունը մշակել է հետազոտող՝ Արթուր Զաքարե Հարությունյանը, «EMPOWERYOUTH. Երիտասարդներին հուզող հարցերի շուրջ որոշումների կայացման գործում երիտասարդական կազմակերպությունների կարողությունների զարգացում» երկարաժամկետ Էրազմուս+ ծրագրի շրջանակներում, որն իրականացվում է

- Երիտասարդական նախաձեռնությունների կենտրոնի,
- Ռումինիայի Եվրոպական քաղաքականության կենտրոնի,
- Եվրոպական հարցերի հետազոտությունների և շահերի պատպանության կենտրոնի ,
- Ատինատի ասոցիացիայի

Կոնսորցիումի կողմից՝ Եվրոպական միության համաֆինանսավորմամբ: Արտահայտված տեսակետներն ու կարծիքները, սակայն, պատկանում են միայն հեղինակ(ներ)ին և պարտադիր չէ, որ համընկնեն Եվրոպական միության կամ Եվրոպական կրթության և մշակույթի գործադիր գործակալության (EACEA) տեսակետներին: Ո՛չ Եվրոպական միությունը, ո՛չ էլ տրամադրող մարմինը պատասխանատվություն չեն կրում բովանդակության համար:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿԸ

Այս վերլուծությունը նվիրված է Հայաստանում տերևների և գյուղատնտեսական բույսերի մնացորդների բաց այրման տարածված սովորությանը և դրա հետևանքով առաջացող հողերի դեգրադացիայի խնդրին: Այն ուսումնասիրում է այս սովորության էկոլոգիական, առողջապահական, սոցիալ-տնտեսական և կլիմայական ազդեցությունները՝ ընդգծելով օդի որակի, հողի բերրիության, կենսաբազմազանության և պարենային անվտանգության ռիսկերը:

Վերլուծությունը ներկայացնում է բաց այրման տարածվածությունը, ազդեցությունների շղթան և այն քաղաքականությունների ու կարգավորումների միջավայրը, որի շրջանակում հնարավոր է նվազեցնել այս սովորությունը՝ միաժամանակ նպաստելով հողի որակի բարելավմանը, հանրային առողջության ռիսկերի նվազեցմանը և համայնքների կառավարման արդյունավետության բարձրացմանը: Ուսումնասիրությունն անդրադառնում է ՀՀ գործող ոլորտային քաղաքականություններին և իրավական դաշտին՝ օրենսդրական կարգավորումներին, կիրառման բացերին և միջազգային բնապահպանական պարտավորություններին համապատասխանությանը:

Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվում այս գործընթացում շահակիր կողմերի՝ ֆերմերների, տեղական ինքնակառավարման մարմինների, պետական կառույցների, քաղաքացիական հասարակության կազմակերպությունների և երիտասարդների դերերին ու հնարավորություններին:

Վերլուծության նպատակը նաև գործնական ուղղորդում տալն է՝ ներկայացնելով այն ուղիներն ու լուծումները, որոնք կարող են նպաստել բաց այրման նվազեցմանը, հողերի կայուն կառավարման խթանմանը, շրջակա միջավայրի և հանրային առողջության բարելավմանը, ինչպես նաև հանրային իրազեկման բարձրացմանն ու երիտասարդների ներուժի արդյունավետ օգտագործմանը:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Սեղմագիր

Ամեն տարի աշնանը տերևաթափից հետո և գյուղատնտեսական տարվա ավարտին Հայաստանի շատ համայնքներում տերևների և բուսական մնացորդների կուտակումը «արագ մաքրելու» ամենատարածված տարբերակներից մեկը դրանց բաց այրումն է: Այս սովորությունը հաճախ ընկալվում է որպես ամենահեշտ ու արագ լուծում՝ տարածքը մաքրելու կամ դաշտը հաջորդ ցանքին կամ գյուղատնտեսական տարվան նախապատրաստելու համար: Սակայն տերևների և բուսական մնացորդների այրումը ոչ միայն թունավոր ծուխ է արտանետում, այլ նաև հետևանքների շղթա է ստեղծում՝ օդի աղտոտում, հանրային առողջության վնասներ, հրդեհների վտանգ, հողերի դեգրադացիա և անապատացման խորացում: Հենց այս պատճառով ՀՀ Շրջակա միջավայրի նախարարությունը մշտապես ընդգծում է, որ այրումը վնասակար սովորություն է, որը նաև օրենքով արգելված է:

Օրենսդրական արգելքն ամրագրված է «ՀՀ Մթնոլորտային օդի պահպանության մասին» օրենքում, որով արգելվում է տերևաթափից առաջացած թափոնների այրումը բնական միջավայրում, բնակավայրերում և դրանց շրջակայքում, ինչպես նաև այրման համար չնախատեսված այլ վայրերում: Այս դրույթը ցույց է տալիս, որ խնդիրը վերաբերում է ոչ թե միայն այրման հետևանքով առաջացած տհաճ հոտին, այլ՝ հանրային անվտանգության, առողջության և շրջակա միջավայրի պահպանության պետության կողմից ճանաչված առաջնահերթություններին: Խնդրի լուծման արդյունավետությունը կախված է ոչ միայն պատժից, այլ թե որքան հեշտ ու հասանելի են «չայրելու» տարբերակները՝ համայնքի, ֆերմերների և պետական կառույցների համատեղ աշխատանքի միջոցով:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ	2
ՀՀ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԻՐԱՎԱԽԱԽՏՈՒՄՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՕՐԵՆՍՓԻՔ	3
Ի՞նչ ԱՆԵԼ ՏԵՐԵՎՆԵՐԻ ԵՎ ԲՈՒՍԱԿԱՆ ՄԱՅՈՐԴՆԵՐԻ ՀԵՏ	5
ԱՅՐՈՒՄԻՑ ԴԵՊԻ ԴԵԳՐԱԴԱՅԻԱ. ՀՈՒՄՈՒՄԻ, ԽՈՆԱՎՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲԵՐՐԻՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐՈՒՄՏ	6
ՀՈՂԵՐԻ ԴԵԳՐԱԴԱՅԻԱ. ԷՐՈՋԻԱ, ԲԵՐՐԻՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐՈՒՄՏ, ԱՆԱՊԱՏԱՑՈՒՄ	8
ՇՐՋԱԿԱ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ԵՎ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԱՌՈՂՋՈՒԹՅԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	9
ՏԵՐԵՎՆԵՐԻ, ԽՈՋԱՆՆԵՐԻ, ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ԱՅԼ ԲՈՒՍԱԿԱՆ ՄԱՅՈՐԴՆԵՐԻ ԲԱՑ ԱՅՐՄԱՆ ԴԵՊՔՈՒՄ ԻՆՉՈ՞Ւ ԵՆ ԱՌԱՋԱՆՈՒՄ ՎՆԱՍԱԿԱՐ ԱՐՏԱՆԵՏՈՒՄՆԵՐ	11
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈԼՈՐՏԱՅԻՆ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ	12
ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀՈՂԵՐԻ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒՄ	14
ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՌԱՆՑՔԱՅԻՆ ՈԼՈՐՏՆԵՐԻՑ ՄԵԿՆ Է	15
Ի՞նչ ԵՆՔ ՈՒՋՈՒՄ ՏԵՍՆԵԼ 2040-ԻՆ՝ ՀՈՂՈՒՄ, ՕԴՈՒՄ Ա ՋՐՈՒՄ	18
ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՓԱԹԵԹ՝ ՀՀ ՇՐՋԱԿԱ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆՆ ՈՒ ԳՈՐԾԸՆԿԵՐ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻՆ	20
ՀՂՈՒՄՆԵՐ	22

Տերևների և բույսերի մնացորդների բաց այրումը Հայաստանում լայնորեն կիրառվող, սակայն էկոլոգիապես և առողջապահական առումով վնասակար սովորություն է: Ինչպես նշում է ՀՀ Շրջակա միջավայրի նախարարությունը, տերևների այրումն օրենքով արգելված է և էական ռիսկեր է պարունակում թե՛ շրջակա միջավայրի, թե՛ հանրային առողջության համար¹:

ՀՀ Մթնոլորտային օդի պահպանության մասին օրենք.

§3 հոդված 11.4. «Արգելվում է արտադրության կամ սպառման կամ տերևաթափից առաջացած թափոններն այրել բնական միջավայրում, բնակավայրերում, դրանց շրջակայքում կամ դրանց այրման համար չնախատեսված այլ վայրերում, կաթսայատներում կամ վառարաններում, թափոնների գործածության օբյեկտներում, հատուկ հատկացված տեղերում կամ չարտոնագրված աղբավայրերում»:

Բաց այրման ժամանակ հողի մակերեսը շատ արագ ենթարկվում է բարձր ջերմային ազդեցության: Արդյունքում վնասվում է հողի ամենակարևոր հատվածներից մեկը՝ հումուսային շերտը, ինչպես նաև նվազում է հողի կենսաբանական ակտիվությունը. ոչնչանում կամ կտրուկ նվազում են այն օգտակար միկրոօրգանիզմները, որոնք քայքայում են բուսական մնացորդները և նպաստում հողի բերրիությանը: Միաժամանակ վատանում է հողի խոնավությունը պահելու կարողությունը, խաթարվում է կառուցվածքը, և հողը աստիճանաբար դառնում է ավելի փխրուն ու քայքայվող՝ հեշտությամբ վերածվելով փոշիանման զանգվածի: Տերևների բաց այրման արդյունքում նաև մթնոլորտ են արտանետվում վտանգավոր քիմիական նյութեր և մանր փոշեմասնիկներ, որոնք կարող են նպաստել շնչառական և սրտանոթային հիվանդությունների սրմանը, ալերգիկ ռեակցիաների առաջացմանը և ընդհանուր առողջական բեռի ավելացմանը: Օդի աղտոտման հետևանքով հատկապես տուժում են խիտ բնակեցված և գյուղական համայնքները, որտեղ այս սովորությունն առավել տարածված է:

Բնապահպանական տեսանկյունից տերևների այրումը խաթարում է հողի բնական բերրիացման գործընթացները, ոչնչացնում են օգտակար միկրոօրգանիզմները և բացասաբար ազդում հողի կենսաբազմազանության վրա: Միաժամանակ, այն մեծացնում է հրդեհների առաջացման հավանականությունը, քանի որ անգամ փոքր կայծը կարող է տարածվել հարակից խոտածածկ կամ անտառային տարածքներ՝ առաջացնելով լայնածավալ հրդեհներ:

Չնայած ՀՀ օրենսդրությամբ սահմանված արգելքներին և վարչական պատասխանատվությանը, ինչպես ընդգծում է ՀՀ Շրջակա միջավայրի նախարարությունը, **կիրառման մեխանիզմների թերությունները և հանրային իրազեկման ցածր մակարդակը շարունակում են նպաստել խնդրի պահպանմանը:** Այս համատեքստում կարևոր է այլընտրանքային լուծումների խթանումը՝ տերևների կոմպոստացման, հողի բնական պարտազման և թափոնների կառավարման կայուն մոտեցումների զարգացման միջոցով:

ՀՀ վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ օրենսգիրք

§304-ված 85.1. «Արտադրության և սպառման, ինչպես նաև տերևաթափից առաջացած թափոնները բնական միջավայրում, բնակավայրերում, դրանց շրջակայքում ու դրանց այրման համար չնախատեսված կաթսայատներում, վառարաններում և այլ սարքերում այրելը՝ առաջացնում է նախազգուշացում կամ տուգանքի նշանակում քաղաքացիների նկատմամբ՝ սահմանված նվազագույն աշխատավարձի հիսնապատիկի չափով, իսկ պաշտոնատար անձանց նկատմամբ՝ երկուհարյուրապատիկի չափով»:

Այս խնդիրը հատկապես հրատապ է Հայաստանում՝ մի շարք փոխկապակցված գործոնների պատճառով: Գյուղատնտեսական հողերի ինտենսիվ օգտագործումը և հողի կայուն կառավարման մեխանիզմների սահմանափակ կիրառումը մեծացնում են հողերի դեգրադացիայի ռիսկը: Տերևների և խոզանների այրումը խորացնում է հողի բերրիության կորուստը, ինչը հատկապես վտանգավոր է Հայաստանի համար՝ հաշվի առնելով սահմանափակ բերրի հողային ռեսուրսները և գյուղատնտեսության կարևոր դերը երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման և պարենային անվտանգության ապահովման գործում:

Տերևաթափից առաջացած թափոններն այրելն արգելվում է օրենքով: Խախտման դեպքում՝ քաղաքացիների նկատմամբ կիրառվում է **նախազգուշացում** կամ **50.000 դրամ** տուգանք, իսկ պաշտոնատար անձանց նկատմամբ՝ **200.000 դրամ** տուգանք:

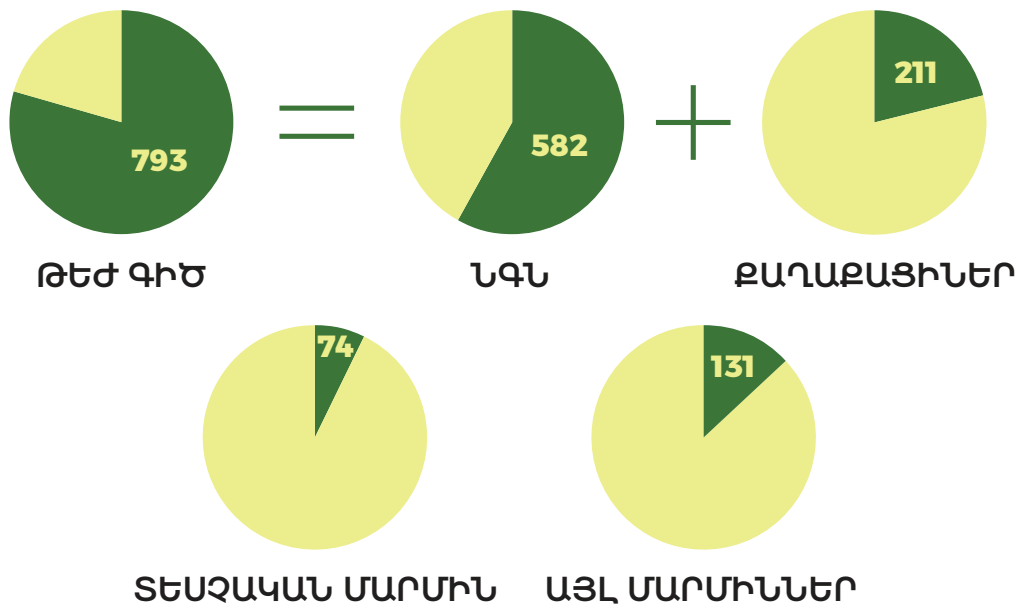
Խնդրի հրատապությունը պայմանավորված է նաև հանրային իրազեկման ցածր մակարդակով և վերահսկողության ու կիրառման բացերով: Չնայած գործող օրենսդրական արգելքներին, բաց այրման պրակտիկան շարունակում է պահպանվել՝ որպես տարածքների մաքրման «արագ» լուծում: Այս համատեքստում խնդրի չլուծումը կարող է երկարաժամկետ հեռանկարում հանգեցնել առողջապահական ծախսերի աճի, հողի որակի հետագա վատթարացման և կլիմայի փոփոխության նկատմամբ Հայաստանի խոցելիության մեծացման:

ՀՀ Բնապահպանության և ընդերքի տեսչական մարմնի կողմից մթնոլորտային օդի պահպանության ոլորտում՝ թափոնների, տերևների, խոզանների, բուսածածկի մնացորդների, աղբավայրերի այրումների վերաբերյալ 2025թ. նոյեմբերի 27-ի դրությամբ արձանագրվել է 998 դեպք, որից՝

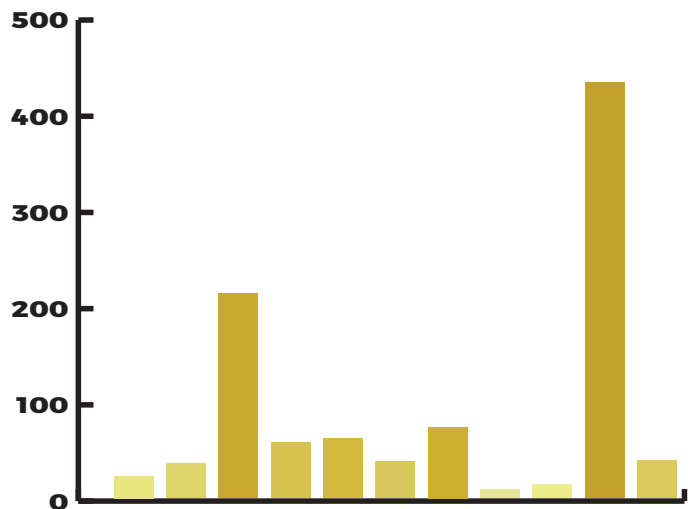

- 793՝ Թեժ գծի միջոցով ստացված ահազանգեր, այդ թվում
- 582՝ ՆԳՆ փրկարար ծառայությունից,
- 211՝ քաղաքացիներից:
- 74՝ Տեսչական մարմնի կողմից նախաձեռնված:
- 131՝ այլ մարմիններից (մարզպետարան, համայնքներ):

Արձանագրված դեպքերն ըստ ՀՀ մարզերի.

- 23 Երևան
- 36 Արագածոտն
- 213 Արարատ
- 58 Արմավիր
- 62 Գեղարքունիք
- 38 Լոռի
- 74 Շիրակ
- 9 Սյունիք
- 14 Վայոց ձոր
- 432 Կոտայք
- 39 Տավուշ

- 74 քաղաքացու նկատմամբ հարուցված վարչական վարույթներով կիրառվել են պատասխանատվության միջոցներ:
- 750.000 ՀՀ դրամ կազմել է նշանակված տուգանքների ընդհանուր չափը:
- 3 հարուցված քրեական գործ:
- 39 միջնորդություն է ուղարկվել ՀՀ մարզպետներին՝ աղբավայրերում ինքնաբերականորեն պայմանավորված իրենց իրավասությունների շրջանակներում աղբավայրի հսկողություն, ինչպես նաև աղբի ինքնաբերական կանխելու համար հակահրդեհային միջոցառումներ չիրականացնելու համար պատասխանատվության միջոցներ կիրառելու նպատակով:

Տվյալները՝ ՀՀ Բնապահպանության և ընդերքի տեսչական մարմին
<https://www.ecoinspect.am/post/more/1047>

Ի՞նչ անել ՏԵՐԵՎՆԵՐԻ ԵՎ
ԲՈՒՍԱԿԱՆ ՄԱՅՈՐՈՂՆԵՐԻ ՀԵՏ

Ի՞նչ ԱՆԵԼ ՏԵՐԵՎՆԵՐԻ ԵՎ ԲՈՒՍԱԿԱՆ ՄԱՅՈՐԴՆԵՐԻ ՀԵՏ

Բուսական մնացորդները կարող են դառնալ հողի համար արժեքավոր ռեսուրս՝ որպես օրգանական նյութի աղբյուր: Տերևները և դաշտային մնացորդները հնարավոր է օգտագործել թե՛ հողի բնական պարարտացման համար, թե՛ հողի խոնավության պահպանման և կառուցվածքի բարելավման նպատակով:

Այրման փոխարեն հնարավոր այլընտրանքներ՝

- **Մնացորդները խառնել հողին.** մշակման միջոցով բուսական մնացորդները խառնել հողին, որպեսզի օրգանական նյութերը վերադարձվեն հողին և ժամանակի ընթացքում բարձրանա հողի բերրիությունը:
- **Մուլչավորում (պաշտպանիչ շերտ).** մնացորդները թողնել հողի մակերեսին որպես ծածկույթ՝ հողի խոնավությունը պահպանելու և էրոզիան նվազեցնելու համար, հատկապես չորացող կամ քամու ու ջրի
- **Կոմպոստացում.** տերևներն ու մնացորդները հավաքել և կոմպոստացնել՝ ստանալով բնական պարարտանյութ, որը կարելի է վերադարձնել հողին: Կոմպոստացումը բուսական մնացորդների բնական քայքայման գործընթաց է, որի արդյունքում ստացվում է հումուսանման, սննդանյութերով հարուստ պարարտանյութ: Տերևները և այլ բուսական թափոնները կարելի է հավաքել, խոնավ պահել և պարբերաբար խառնել, որպեսզի ժամանակի ընթացքում դրանք վերածվեն կոմպոստի, որը բարելավում է հողի կառուցվածքը և բարձրացնում բերրիությունը:
- **Աշնանացանի պաշտպանիչ շերտ.** աշնանացանից հետո բուսական մնացորդները կարելի է հավասարաչափ տարածել հողի մակերեսին՝ հողը «մերկ» չթողնելու, խոնավությունը պահպանելու, էրոզիան նվազեցնելու և հողին օրգանական նյութերով սնուցելու համար: Այս շերտը օգնում է նաև մեղմել հողի վերին շերտի ջերմաստիճանային տատանումները և կարող է նպաստել գարնանը սերմերի ավելի արագ աճին: Անասնագոմի անկողնանյութ կամ կեր, եթե կիրառելի է. որոշ բուսական մնացորդներ կարելի է օգտագործել անասնագոմերում կամ հովանոցներում՝ որպես անկողնանյութ կամ որոշ դեպքերում՝ որպես կերի բաղադրիչ: Հետագայում դրանք կարելի է խառնել գոմաղբի հետ և վերադարձնել հողին՝ որպես օրգանական պարարտանյութ:
- **Անասնագոմի անկողնանյութ կամ կեր, եթե կիրառելի է.** որոշ բուսական մնացորդներ կարելի է օգտագործել անասնագոմերում կամ հավանոցներում՝ որպես անկողնանյութ կամ որոշ դեպքերում՝ որպես կերի բաղադրիչ: Հետագայում դրանք կարելի է խառնել գոմաղբի հետ և վերադարձնել հողին՝ որպես օրգանական պարարտանյութ:

- **Տերևների բուրգեր.** հավաքված տերևներից և բուսական մնացորդներից այգում կարելի է փոքր բուրգեր պատրաստել. դրանք միջատների, բզեզների և այլ փոքր օրգանիզմների ձմեռման ու ապաստանելու վայր են դառնում՝ նպաստելով այգու բնական կենսաբազմազանությանը և հողի սնուցմանը:
- **Բրիկետների պատրաստում.** համապատասխան ենթակառուցվածքի առկայության դեպքում բուսական մնացորդները կարելի է լավ չորացնելուց հետո սեղմել և պատրաստել ջեռուցման բրիկետներ՝ դրանք օգտագործելով միայն վերահսկվող այրման պայմաններում՝ փակ համակարգով և հնարավորության դեպքում ֆիլտրերով կամ արդյունավետ ծխատարով ապահովված վառարաններում:

ԱՅՐՈՒՄԻՑ ԴԵՊԻ ԴԵԳՐԱԴԱՅԻԱ. ՀՈՒՄՈՒՍԻ, ԽՈՆԱՎՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲԵՐՐԻՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐՈՒՄՏ

Խոտածածկ տարածքների, խոզանների, տերևների և բուսական մնացորդների այրումը հաճախ ընկալվում է որպես դաշտը արագ մաքրելու միջոց, իսկ որոշ ֆերմերներ կարծում են, թե այրումից հետո մնացած մոխիրը կարող է պարարտացնել հողը: Սակայն, իրականում, այրումը հողի համար երկարաժամկետ վնասակար հետևանքներ ունի:

Այրման ընթացքում հողի մակերեսին ջերմաստիճանը կարող է հասնել ընդուպ մինչև 350°C-ի, իսկ հողի մակերեսից 3 սմ խորության վրա՝ մոտ 150°C-ի: Այս ամենի հետևանքով վնասվում է հողի ամենակարևոր շերտերից մեկը՝ **հումուսային շերտը**, իսկ հողի բերրիությունը բարձրացնող և բուսական մնացորդները քայքայող **օգտակար միկրոօրգանիզմները** ոչնչանում են: Միաժամանակ նվազում է հողի խոնավության պահման կարողությունը, քայքայվում է կառուցվածքը, և հողը աստիճանաբար վերածվում է ավելի փխրուն, փոշիանման զանգվածի:

🌿 **Հետևանքը՝ դեգրադացիոն գործընթացների ուժեղացում.** այս փոփոխությունները ստեղծում են ուղիղ կապ հրդեհների/այրումների և հողերի դեգրադացիայի միջև՝

🌿 **Էրոզիա. քամով և ջրով.** փխրունացած հողը հեշտությամբ քամուց տեղաշարժվում է, իսկ աշնանային այրումից հետո՝ գարնանը, ձնհալի ջրերը կարող են լվանալ հողի վերին՝ ամենահարուստ շերտը և դրանք լցնել գետերն ու լճերը:

🌿 **Բերրիության կորուստ.** հումուսի շերտի վնասումը և կենսաբազմազանության անկումը նվազեցնում են սննդանյութերի բնական շրջանառությունը և հողի արտադրական ներուժը:

Երկարաժամկետ արտադրողականության նվազում. շարունակական այրումը կարող է բերել բերքատվության զգալի անկման՝ դարձնելով հողերը հումուսով աղքատ, ցածր բերրիությամբ և գյուղատնտեսության համար ավելի քիչ եկամտաբեր:
Արդյունքում ձևավորվում են **ցածր որակի հողեր**, որոնք նույն արտադրողականությանը հասնելու համար պահանջում են ավելի մեծ ծախսեր, այդ թվում՝ պարարտանյութ, ջրային ռեսուրսներ, իսկ որոշ դեպքերում՝ դառնում են մասամբ անպիտան արդյունավետ մշակության համար:

Հողի վերին շերտը՝ տերևաթափի տակ գտնվող 0-5 սմ հատվածը, «կենդանի շերտ» է. այստեղ են ապրում հողի ամենաակտիվ օրգանիզմները՝ **անձրև-որդերը, բլոճները, տիզերը, թրթուրները, մանր բզեզները, փայտոջիլները, ինչպես նաև սնկերն ու բակտերիաները:** Դրանք քայքայում են օրգանական զանգվածը, ստեղծում հումուս, ձևավորում հողի կառուցվածքը և ապահովում սննդանյութերի շրջանառությունը: Երբ տերևները այրվում են հենց հողի մակերեսին, այս շերտը ստանում է ամենաուժեղ ջերմային հարվածը. հողը չորանում է, իսկ կենդանի օրգանիզմները ոչնչանում են կամ տեղաշարժվում: Դրա հետևանքով տերևների քայքայումը դանդաղում է, հողը ավելի քիչ օրգանական նյութ է ստանում, և ժամանակի ընթացքում նվազում է բերրիությունը:

Սա փոխում է նաև հողի կառուցվածքը. անձրևորդերի բացակայության դեպքում պակասում են հողի բնական անցքերն ու «թունելները», հողը դառնում է ավելի խիտ կամ փոշիանման, նվազում է խոնավությունը պահելու կարողությունը և աճում է էրոզիայի ռիսկը՝ քամու և տեղումների ազդեցությամբ վերին շերտը ավելի հեշտությամբ տեղափոխվում կամ լվացվում է:

Հողերի դեգրադացիա. էրոզիա,
բերրիության կորուստ,
անադասանոս

Հողերի դեգրադացիա. էրոզիա, բերրիության կորուստ, առաջացում

Հայաստանում «հողերի դեգրադացիա» հասկացությունը պաշտոնապես ընդգրկված է ազգային ծրագրերում, որոնք միտված են հողի որակի պահպանմանը և բարելավմանը:

Ինչպես նշում է ՄԱԿ-ի Պարենի և գյուղատնտեսության կազմակերպությունը (ՊԳԿ), հողային դեգրադացիան ընդգրկում է ֆիզիկական գործընթացներ՝ ինչպիսիք են հողի էրոզիան, հողի բնական կառուցվածքի քայքայումը, ինչպես նաև բերրիության և կենսաբազմազանության նվազումը²:

ՀՀ-ում այս գործընթացները կապված են բնական գործոնների հետ, ինչպիսիք են կլիմայական փոփոխությունները, երաշտները, ինչպես նաև մարդկային ոչ կայուն գործելակերպերը՝ ներառյալ ոչ արդյունավետ գյուղատնտեսական մեթոդները, անբավարար ցանքաշրջանառությունը և արոտավայրերի գերօգտագործումը: Արդյունքում հողային ռեսուրսների ընդհանուր արտադրողականությունն ու ֆունկցիաները նվազում են, ինչը բացասաբար է ազդում ինչպես գյուղատնտեսության արտադրողականության, այնպես էլ բնական էկոհամակարգների առողջության վրա³:

Խնդրի մասշտաբն ու լրջությունը

Հայաստանի հողային ռեսուրսները սահմանափակ են և ռազմավարական նշանակություն ունեն երկրի գյուղատնտեսական զարգացման և պարենային անվտանգության ապահովման համար: Մինևույն ժամանակ, գյուղատնտեսական նշանակության հողերի զգալի մասը լիարժեք չի օգտագործվում, ինչը մասնակիորեն պայմանավորված է հողի որակի վատթարացմամբ, էրոզիոն գործընթացներով և ոչ կայուն հողօգտագործման պրակտիկաների տարածմամբ: Այս գործընթացները նվազեցնում են հողերի արտադրական ներուժը և խոչընդոտում գյուղատնտեսության երկարաժամկետ արդյունավետ զարգացմանը: Արդյունքում, հողի պահպանման և կայուն կառավարման հարցը դառնում է հրատապ քաղաքական առաջնահերթություն՝ պահանջելով համակարգված մոտեցումներ, արդյունավետ վերահսկողություն և նպատակային քաղաքականությունների մշակում:

ՇՐՋԱԿԱ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ԵՎ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԱՌՈՂՋՈՒԹՅԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Տերևների, խոզանների, գյուղատնտեսական և այլ բուսական մնացորդների այրումն օդի աղտոտման լուրջ աղբյուր է և առողջապահական ու բնապահպանական բազմաշերտ ռիսկեր է պարունակում:

Օդի աղտոտվածության վտանգները

Բաց այրման ընթացքում մթնոլորտ են արտանետվում տարբեր վնասակար նյութեր՝

- մանր փոշեմասնիկներ ($PM_{2.5}$ և PM_{10}),
- ածխածնի մոնօքսիդ (CO),
- ազոտի օքսիդներ (NO_x),
- ցնդող օրգանական միացություններ,
- դիօքսիններ և ֆուրաններ:

Այս աղտոտիչները երկար ժամանակ մնում են օդում, հատկապես փակ հովիտներում և խիտ բնակեցված տարածքներում, ինչի հետևանքով վատթարանում է օդի որակը, նվազում է տեսանելիությունը և առաջանում է մառախուղանման զանգված: Բաց այրումը նաև նպաստում է ջերմոցային գազերի արտանետմանը՝ խորացնելով կլիմայի փոփոխության ազդեցությունները:

Ջերմոցային գազերը մթնոլորտում առկա գազեր են, որոնք պահում են Երկրի մակերեսից դուրս եկող ջերմության մի մասը՝ ստեղծելով ջերմոցային էֆեկտը: Սա բնական գործընթաց է և կյանքի համար անհրաժեշտ, սակայն երբ ջերմոցային գազերի քանակը մեծանում է, մթնոլորտը սկսում է ավելի շատ ջերմություն պահել, ինչի հետևանքով առաջանում է գլոբալ տաքացում և կլիմայի փոփոխություն:

Հիմնական ջերմոցային գազերն են՝ **ածխաթթու գազը (CO_2)**, **մեթանը (CH_4)**, **ազոտի ենթօքսիդը (N_2O)**, ինչպես նաև ջրային գոլորշին ու որոշ արդյունաբերական գազեր:

Ջերմոցային գազերի կուտակման վնասակարությունն արտահայտվում է օդի ջերմաստիճանի բարձրացմամբ և եղանակային փոփոխությամբ՝ ավելի հաճախակի ու ինտենսիվ ջերմային ալիքներ, երաշտներ, տեղումների անհավասար բաշխում և ծայրահեղ եղանակային երևույթներ: Այս փոփոխությունները կարող են ազդել ջրային պաշարների, գյուղատնտեսության, էկոհամակարգերի և մարդու առողջության վրա՝ ավելացնելով ինչպես բնական, այնպես էլ սոցիալ-տնտեսական ոլորտներում ռիսկերը:

Հայաստանում ջերմոցային գազերից ամենաեականն ածխածնի երկօքսիդն է (CO₂)՝ մոտ 56%, որին հաջորդում է մեթանը՝ 24.2%, ազոտի ենթօքսիդի և ֆտորաածխածինների մասնաբաժինը շատ ավելի փոքր է՝ 11.4% և 8.7%, համապատասխանաբար, իսկ SF₆ մասնաբաժինը չնչին է⁴:

Առողջության վրա ազդեցություն

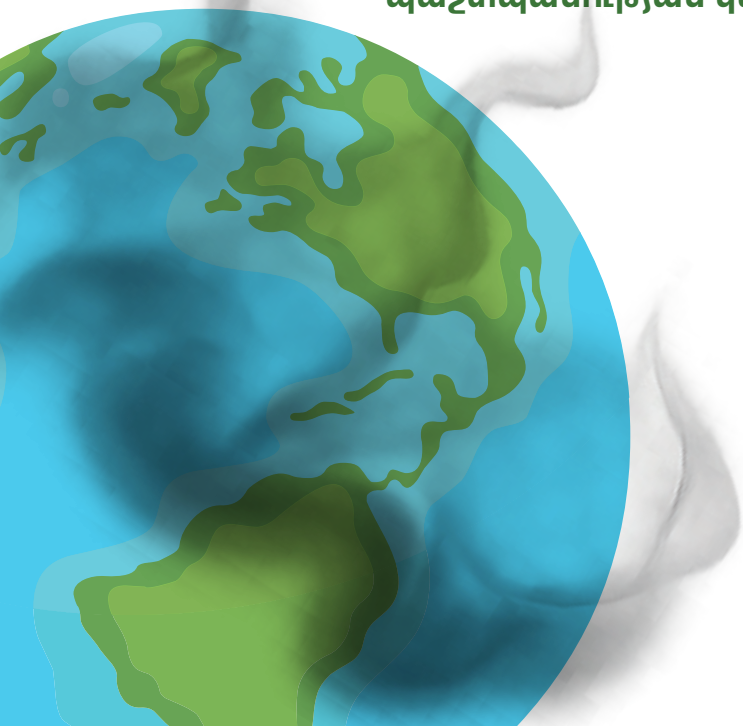
Օդում առկա աղտոտիչները մարդու առողջության վրա ուղղակի և երկարաժամկետ ազդեցություն են թողնում: Երեխաները, տարեցները, հղի կանայք և քրոնիկ հիվանդություններ ունեցող անձինք ամենախոցելի խմբերն են:

Բաց այրման հետևանքով օդի աղտոտումը կարող է հանգեցնել՝

- շնչառական խնդիրների՝ հազ, շնչահեղձություն, բրոնխիտ,
- ասթմայի և ալերգիկ ռեակցիաների սրմանը,
- սրտանոթային հիվանդությունների ռիսկի բարձրացմանը,
- գլխացավերի, աչքերի և կոկորդի գրգռման,
- երկարաժամկետ ազդեցության դեպքում՝ թոքերի ֆունկցիայի նվազման և քաղցկեղածին ռիսկերի աճի:

Հատկապես վտանգավոր են մանր փոշեմասնիկները, քանի որ դրանք կարող են թափանցել թոքերի խոր շերտեր և արյան մեջ՝ առաջացնելով առողջական համակարգային խնդիրներ:

Բաց այրումը ոչ միայն տեղային բնապահպանական խնդիր է, այլև նաև հանրային առողջության լուրջ սպառնալիք: Օդի աղտոտվածության բարձրացումը և դրա առողջական հետևանքները հիմնավորում են այս պրակտիկայի կանխարգելման, վերահսկողության ուժեղացման և այլընտրանքային լուծումների խթանման անհրաժեշտությունը՝ որպես շրջակա միջավայրի և մարդու առողջության պաշտպանության կարևոր քաղաքական ուղղություն:

ՏԵՐԵՎՆԵՐԻ, ԽՈՋԱՆՆԵՐԻ, ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ԱՅԼ ԲՈՒՍԱԿԱՆ ՄԱՅՈՐԴՆԵՐԻ ԲԱՑ ԱՅՐՄԱՆ ԴԵՊԵՈՒՄ ԻՆՉՈ՞Ւ ԵՆ ԱՌԱՋԱՆՈՒՄ ՎՆԱՍԱԿԱՐ ԱՐՏԱՆԵՏՈՒՄՆԵՐ

Տերևների, խոզանների, գյուղատնտեսական և այլ բուսական մնացորդների բաց այրման դեպքում վնասակար նյութերի արտանետումը պայմանավորված է մի քանի քիմիական և ֆիզիկական գործոններով:

Սնավարտ (ոչ լիարժեք) այրում

Բաց տարածքում տերևների այրումն տեղի է ունենում անկայուն ջերմաստիճանի պայմաններում և թթվածնի անհավասար մատակարարմամբ: Արդյունքում օրգանական նյութերն ամբողջությամբ չեն այրվում, և առաջանում են թունավոր գազեր ու մասնիկներ:

Բուսական նյութի քիմիական կազմը

Բուսական մնացորդներն ածխածին, ազոտ, ծծումբ և տարբեր միկրոտարրեր են պարունակում:

Այրման ընթացքում դրանք քայքայվում են և արտանետվում օդ:

Խոնավության և աղտոտիչների առկայություն

Տերևները և խոզանները հաճախ բարձր խոնավություն ունեն կամ պարունակում են հող, փոշի, երբեմն՝ թունաքիմիկատների և պարարտանյութերի մնացորդներ: Սա ևս նպաստում է ավելի շատ և ավելի թունավոր արտանետումների առաջացմանը:

Մանր փոշեմասնիկների առաջացում

Այրման ընթացքում առաջացող մոխիրն ու չայրված միկրոմասնիկները մնում են օդում երկար ժամանակ: PM_{2.5} մասնիկները հատկապես վտանգավոր են, քանի որ կարող են թափանցել թոքերի խոր շերտեր և արյան մեջ:

Տերևների այրման հետևանքով արտանետվող թունավոր նյութերը կարող են թոքի քաղցկեղ առաջացնել: Ինչո՞ւ ենք մենք ինքներս վնասում մեզ և մեծացնում քաղցկեղի առաջացման ռիսկը:

Ինչո՞ւ է սա հանրային առողջության խնդիր

Վնասակար արտանետումները շնչառական և սրտանոթային հիվանդությունների սրման, ալերգիկ ռեակցիաների, ինչպես նաև երկարաժամկետ ազդեցության դեպքում՝ թոքերի քաղցկեղի ռիսկի բարձրացման պատճառ են դառնում: Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպությունը բազմիցս անդրադառնում է այս խնդրին և այն որակում որպես հանրային առողջությանը սպառնացող վտանգ⁵:

Ոչ վարակիչ հիվանդությունները, մասնավորապես քաղցկեղը և քրոնիկ շնչառական հիվանդությունները, հանրային առողջության ամենալուրջ մարտահրավերներից են միջին եկամտով երկրներում, այդ թվում՝ Հայաստանում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈԼՈՐՏԱՅԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ
ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՄԻՋԱԿԱՅՐԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈԼՈՐՏԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՄԻՋԱԿԱՅՐԸ

Հայաստանի Հանրապետության ոլորտային քաղաքականությունների և իրավական միջավայրը ձևավորվում է մի շարք օրենքների, ռազմավարությունների և ենթաօրենսդրական ակտերի միջոցով, որոնք նպատակ ունեն ապահովելու շրջակա միջավայրի պաշտպանությունը, հանրային առողջության պահպանումը և բնական ռեսուրսների կայուն կառավարումը: Տերևների, գյուղատնտեսական և այլ բուսական մնացորդների այրման խնդիրը գտնվում է մի քանի փոխկապակցված ոլորտների հատման կետում, որոնց կարգավորումն իրականացվում է հետևյալ հիմնական ուղղություններով:

Աղբի կառավարում

Հայաստանում թափոնների, այդ թվում՝ կենսաքայքայվող և բուսական թափոնների կառավարումը կարգավորվում է ՀՀ «**Թափոնների մասին**» օրենքով, ընդունված 2004թ. նոյեմբերի 24-ին: Օրենքը սահմանում է թափոնների հավաքման, տեղափոխման, մշակման և վնասագերծման ընդհանուր սկզբունքները: Այնուամենայնիվ, բուսական մնացորդների կառավարման այլընտրանքների սահմանափակ կիրառումը հաճախ հանգեցնում է բաց այրման պրակտիկայի պահպանմանը՝ հատկապես համայնքային մակարդակում⁶:

Օդի պահպանություն

Օդի պահպանության ոլորտում հիմնական իրավական հիմը ՀՀ «**Մթնոլորտային օդի պահպանության մասին**» օրենքն է, ընդունված 2022թ. դեկտեմբերի 7-ին: Այն սահմանում է օդի աղտոտման կանխարգելման և վերահսկման սկզբունքները և արգելում է այնպիսի գործողությունները, որոնք հանգեցնում են մթնոլորտային օդի վնասակար աղտոտմանը, այդ թվում՝ բաց այրմանը⁷:

Հանրային առողջություն

Հանրային առողջության իրավական դաշտը հիմնված է կանխարգելիչ մոտեցման վրա և ամրագրված է ՀՀ «**Հանրային առողջապահության մասին**» օրենքով, ընդունված 2024թ. փետրվարի 28-ին: Օրենքը նպատակ ունի նվազեցնել հանրության առողջության վրա վնասակար գործոնների ազդեցությունը, այդ թվում՝ շրջակա միջավայրի աղտոտման հետևանքով առաջացող ռիսկերը: Շրջակա միջավայրի աղտոտումը, մասնավորապես օդի աղտոտումը բաց այրման արդյունքում, դիտարկվում է որպես հանրային առողջության էական վտանգ, ինչի կանխարգելումը համարվում է պետական քաղաքականության առաջնահերթություն⁸:

Հայաստանի Հանրապետության «Հանրային առողջապահության մասին» օրենքը սահմանում է հանրության առողջության պահպանման և ապահովման պետական քաղաքականության հիմնական սկզբունքներն ու ուղղությունները:

Օրենքը նպատակ ունի կանխարգելել ինչպես վարակիչ, այնպես էլ ոչ վարակիչ հիվանդությունները և թունավորումները՝ ապահովելով հանրության առողջության պաշտպանությունը և խթանումը:

Օրենքը հատուկ ուշադրություն է դարձնում շրջակա միջավայրի, սոցիալ-տնտեսական և վարքագծային գործոնների ազդեցության նվազեցմանը մարդու առողջության վրա՝ ընդգծելով առողջության պահպանման կանխարգելիչ մոտեցումների կարևորությունը: Այն ուղղված է նաև առողջ և անվտանգ կենսամիջավայրի ձևավորմանը, ներկա և ապագա սերունդների կենսունակության ապահովմանը, ինչպես նաև հանրությանն առողջապահական հավաստի և մատչելի տեղեկատվության տրամադրմանը:

Միաժամանակ, օրենքը խթանում է հանրային առողջապահական գիտելիքների տարածումը և ուսուցումը՝ նպատակ ունենալով կանխել հանրության առողջությանն ուղղակի կամ անուղղակի վնաս պատճառող գործողությունները և նպաստել առողջության խթանման մշակույթի զարգացմանը Հայաստանում:

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀՈՂԵՐԻ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒՄ

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀՈՂԵՐԻ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒՄ

Գյուղատնտեսական հողերի օգտագործման և պահպանության հարցերը կարգավորվում են ՀՀ Հողային օրենսգրքով, ընդունված 2001թ. մայիսի 2-ին և ՀՀ «Հողերի օգտագործման եվ պահպանման նկատմամբ վերահսկողության մասին» օրենքով, ընդունված 2008թ. ապրիլի 8-ին: Այս երկու կարգավորումները սահմանում են հողերի նպատակային օգտագործումը, հողի բերրիության պահպանումը և դեգրադացիայի կանխումը: Չնայած այդ իրավական հիմքին, ոչ կայուն հողօգտագործման պրակտիկաները, այդ թվում՝ խոզանների և բուսական մնացորդների այրումը, շարունակում են բացասաբար ազդել հողի որակի վրա՝ վկայելով քաղաքականության կիրառման լրացուցիչ մեխանիզմների անհրաժեշտության մասին^{9 10}:

Գյուղատնտեսության ոլորտային քաղաքականությունն ու ծրագրերը ներկայացված են նաև ՀՀ Էկոնոմիկայի նախարարության «Ագրարային քաղաքականություն» բաժնում:

Գյուղատնտեսությունը Հայաստանում շարունակում է մնալ տնտեսության կարևոր ոլորտներից մեկը. **2024թ. տարեկան տվյալներով, որը հրապարակվել է 2025-ին**, դրա մասնաբաժինը ՀՆԱ-ի կառուցվածքում կազմել է մոտ **7.9%**¹¹: Միևնույն ժամանակ, զբաղվածների կառուցվածքում գյուղատնտեսությունը շարունակում է մեծ կշիռ ունենալ **2024թ. զբաղվածների 17.6%-ն** աշխատել է գյուղատնտեսության ոլորտում (մոտ **206.8 հազ. մարդ**)¹²:

Գյուղատնտեսական արտադրությունը հիմնականում ձևավորվում է փոքր տնտեսությունների միջոցով. **«Գյուղատնտեսական համատարած հաշվառման» 2024թ. նախնական ամփոփ տվյալներով** ՀՀ-ում գրանցվել է **387,257 գյուղատնտեսական տնտեսություն**, որոնցից **334,741-ը** ունեն գյուղատնտեսական նշանակության հողեր, իսկ գյուղատնտեսական նշանակության հողերի ընդհանուր մակերեսը կազմել է **512,672.49 հա** (առ 10.10.2024թ.)¹³: Սա նշանակում է, որ **մեկ հող ունեցող տնտեսությանը միջինում բաժին է ընկնում մոտ 1.53 հա** գյուղատնտեսական նշանակության հող:

Ագրարային քաղաքականության հիմնարար ուղենիշային փաստաթղթերից է ՀՀ կառավարության 2019թ. դեկտեմբերի 19-ի N 1886-Լ որոշմամբ հաստատված **2020-2030թթ. ռազմավարությունը, որը նպատակադրում է առաջիկա տասնամյակում ձևավորել կայուն զարգացող և նորարարական գյուղատնտեսություն՝ բարձր ավելացված արժեքով արտադրությամբ, բնական պաշարների նկատմամբ պատասխանատու վերաբերմունքով և շրջակա միջավայրի հետ ներդաշնակ մոտեցմամբ**: Ռազմավարության տեսլականը շեշտադրում է նաև էկոլոգիապես մաքուր արտադրանքի զարգացումը և գյուղաբնակ բնակչության բարեկեցության ամրապնդումը¹⁴:

Ընդհանուր առմամբ, Հայաստանի ոլորտային քաղականության և իրավական միջավայրը ստեղծում է անհրաժեշտ իրավական հիմք աղբի կառավարման, շրջակա միջավայրի պաշտպանության, հանրային առողջության և գյուղատնտեսական հողերի օգտագործման ոլորտներում: Սակայն ոլորտների միջև համակարգված քաղաքականության մոտեցման ամրապնդումը, վերահսկողության մեխանիզմների արդյունավետ կիրառումը և տեղական մակարդակում իրազեկման բարձրացումը չարունակում են մնալ այս խնդիրների արդյունավետ լուծման առանցքային պայմաններ:

ԳՅՈՒԼԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՌԱՆՑՔԱՅԻՆ ՈԼՈՐՏՆԵՐԻՑ ՄԵԿՆ Է

Գյուղատնտեսությունը Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման առանցքային ոլորտներից մեկն է¹⁵: Գյուղատնտեսությունը գյուղական համայնքներում տնտեսական ակտիվության և կենսապահովման հիմնական աղբյուրն է: Ոլորտը զգալի ներդրում ունի երկրի համախառն ներքին արդյունքում և կարևոր դեր է խաղում զբաղվածության ապահովման գործում:

ՀՀ կառավարության 2021թ. օգոստոսի 18-ի N 1363-Ա որոշմամբ հաստատված ծրագրով գյուղատնտեսական քաղաքականության հիմնական ուղղություններն են՝

- գյուղատնտեսության ինտենսիվացում և արտադրողականության բարձրացում,
- հողային և ջրային ռեսուրսների նպատակային ու արդյունավետ օգտագործում,
- պարենային անվտանգության ամրապնդում,
- անասնաբուծության և բուսաբուծության զարգացում,
- նոր տեխնոլոգիաների ներդրում,
- արտադրանքի իրացման ու արտահանման խթանում,
- գյուղատնտեսական արժեզրթայում ներգրավված տնտեսավարողների եկամուտների ավելացում¹⁶:

Դեգրադացիայից՝ անապատացում

Չորային շրջաններում հողերի դեգրադացիայի առավել ծայրահեղ դրսևորումներից մեկը անապատացումն է: Հայաստանը, լինելով չորային/կիսաչորային գոտում գտնվող երկիր, նույնպես ենթակա է անապատացման ռիսկերի: Հաշվի առնելով, որ գյուղատնտեսությունը նշանակալի դեր ունի երկրի տնտեսության մեջ, բնակչության սոցիալ-տնտեսական վիճակը մեծապես կախված է այս ոլորտի կայուն և արդյունավետ զարգացումից:

1994թ. հոկտեմբերին Փարիզում տեղի ունեցավ ՄԱԿ-ի «Անապատացման դեմ պայքարի» Կոնվենցիայի ստորագրումը մի շարք երկրների, այդ թվում նաև **Հայաստանի կողմից:**
Կոնվենցիան վավերացվեց Ազգային Ժողովի կողմից 1997թ. հունիսի 6-ին:

Ըստ ՄԱԿ-ի «Անապատացման դեմ պայքարի» Կոնվենցիայի տեքստի «անապատացում» նշանակում է հողերի դեգրադացիա տարբեր գործոնների ներքո, ներառյալ կլիմայի փոփոխությունը և մարդու գործունեությունը չոր, կիսաչոր և չոր սուբհումիդ շրջաններում: Իսկ «հողերի դեգրադացիա» նշանակում է հողերի կենսաբանական և տնտեսական արտադրողականության նվազեցում կամ կորուստ¹⁷:

ՀՀ կառավարությունը 2021թ. մայիսի 6-ի **N 725-Լ** որոշմամբ հաստատել է «**Հայաստանի Հանրապետությունում հողերի դեգրադացիայի չեզոքացման ծրագիրը**», որը հղում կտարելով ՄԱԿ-ի «Անապատացման դեմ պայքարի» կոնվենցիային և ՄԱԿ գլխավոր վեհաժողովի կողմից 2015թ. սեպտեմբերին ընդունված կայուն զարգացման նպատակ 15-ի կատարումն ապահովելու նպատակով, սահմանում է գործողությունների պլան¹⁸:

Կայուն զարգացման նպատակ 15

Կյանքը ցամաքում

Անտառների կայուն կառավարում, անապատացման դեմ պայքար, հողերի դեգրադացման դադարեցում և շրջադարձում, կենսաբազմազանության կորստի կասեցում:

«Հայաստանի Հանրապետությունում հողերի դեգրադացիայի չեզոքացման ծրագրում» Հայաստանը կամավոր ազգային նպատակ է սահմանել մինչև 2040թ. հողում օրգանական ածխածնի պաշարներն ավելացնել 2015-ի մակարդակի համեմատ 1.5%-ով:

Թեև հստակ չէ 2015թ. հողում օրգանական ածխածնի պաշարների ելակետային թիվը, 1.5% աճը համարժեք է 2,721,517 տոննայի, այսինքն 25 տարիների ընթացքում տարեկան պետք է ավելացնել 108,860.7 տ¹⁹:

Եթե 2040թ. նպատակին հասնելու համար այդ ազդեցությունը պատկերացնենք միայն անտառտնկմամբ (այլ բարելավումներ չհաշվարկելով), ապա անհրաժեշտ է տարեկան մոտ 700 հա նոր անտառ տնկել: Սա նշանակում է ամսական շուրջ 58 հա, ինչը համարժեք է մոտավորապես 80 ֆուտբոլի դաշտի մակերեսի անտառապատմանը:

Հողում շարունակաբար բազմազան գործընթացներ են ընթանում, և ինչպես օրգանական նյութերի, այնպես էլ հանքային մասնիկների ու բնական շրջանառության ցանկացած խաթարում կարող է հանգեցնել հողի դեգրադացիայի: Բացի այդ, հողը մշտապես փոխազդում է մթնոլորտի և ջրոլորտի հետ՝ դրանց բաղադրիչները հողում հանդես գալով տարբեր ձևերով: Այդ պատճառով հողի վիճակի վատթարացումը չի սահմանափակվում միայն հողային միջավայրով, այն կարող է շղթայական ազդեցություններ առաջացնել նաև այլ ոլորտներում՝ օդի, ջրի և էկոհամակարգերի մակարդակներում:

Օրգանական ածխածինը հողի օրգանական նյութի՝ հումուսի, քայքայվող բույսերի, կենդանական մնացորդների և հողի միկրոօրգանիզմների կազմում եղած ածխածինն է: Այն հաճախ դիտարկվում է որպես հողի «առողջության» ամենակարևոր ցուցիչներից մեկը, քանի որ ուղղակիորեն կապված է հողի բերրիության, կառուցվածքի և կենսաբանական ակտիվության հետ:

Օրգանական ածխածինն օգնում է հողին ավելի կայուն ու արտադրողականության առումով ակտիվ լինել. այն բարելավում է հողի կառուցվածքը, հողը դառնում է ավելի փխրուն ու շնչող, բարձրացնում է ջրի կլանման և խոնավությունը պահելու կարողությունը, նպաստում է մանրէանյութերի պահմանը և բույսերին դրանք ավելի հասանելի դարձնելուն: Օրգանական ածխածինը նաև հողի միկրոֆլորայի և միկրոֆաունայի համար սնունդ է, ինչի շնորհիվ ակտիվանում է օրգանական նյութի քայքայումը և մանրէանյութերի բնական շրջանառությունը:

Բարձր օրգանական ածխածին ունեցող հողերը սովորաբար ավելի դիմացկուն են երաշտի, տեղումների ուժեղ հոսքերի և էրոզիայի նկատմամբ: Բացի դրանից, օրգանական ածխածինը կարևոր է նաև կլիմայի տեսանկյունից, քանի որ հողը կարող է ծառայել որպես ածխածնի «պահեստ». երբ օրգանական ածխածինը կուտակվում է հողի մեջ, այն ավելի երկար ժամանակ չի վերադառնում մթնոլորտ՝ օգնելով նվազեցնել կլիմայի փոփոխության ազդեցությունները:

Ի՞նչ եւք ունիւմ ՏԵՄՆԵԼ
2040-ԻՆ՝ ՀՈՂՈՒՄ, ՕԴՈՒՄ և ԶՐՈՒՄ

Հողերի դեգրադացիայի չեզոքացման ծրագրի իրականացումը կառուցված է այնպես, որ միաժամանակ լուծի երեք առանցքային խնդիր՝ **հողի վիճակի չափելի գնահատում, հողօգտագործման պրակտիկաների փոփոխություն, և դեգրադացված տարածքների վերականգնում**: Այս տրամաբանությամբ ծրագրի գործողությունները կարելի է ներկայացնել որպես փոխկապակցված «փաթեթներ»:

Առաջին փաթեթը՝ տվյալների և մոնիթորինգի համակարգը, ուղղված է նրան, որ հողի վիճակը դառնա չափելի և համեմատելի ժամանակի ընթացքում: Հողի օրգանական ածխածնի պաշարների պարբերական ուսումնասիրությունը՝ որպես հողի «առողջության» հիմնական ցուցիչներից մեկն է սահմանվում: Սա հնարավորություն է տալիս ոչ միայն արձանագրել դեգրադացիայի խորությունը, այլև գնահատել՝ արդյո՞ք իրականացվող միջոցառումները իրականում վերականգնողական արդյունք են տալիս:

Երկրորդ փաթեթը՝ իրավական և կառավարման ուժեղացումը, նախատեսում է վերանայել և կատարելագործել այն կանոնակարգերը, որոնք առնչվում են գյուղատնտեսական հողերի պահպանությանը և դրանց կայուն օգտագործմանը: Տրամաբանությունն այն է, որ հողերի դեգրադացիան հաճախ խորանում է ոչ միայն բնական գործոններից, այլ նաև կառավարման թերություններից՝ երբ հողերը դուրս են մղվում գյուղատնտեսական օգտագործումից, օգտագործվում են ոչ նպատակային, կամ չեն վերահսկվում հողի պահպանման պարտադիր պահանջները: Այդ պատճառով ծրագրում նախատեսվում են իրավական փոփոխությունների նախագծեր և քաղաքական կարգավորումներ, որոնք պետք է ավելի հստակեցնեն՝ ինչ պայմաններում և ինչպես է թույլատրելի հողի օգտագործման փոփոխությունը, և ինչն է պարտադիր հողի պահպանության համար:

Երրորդ փաթեթը՝ վերականգնողական դաշտային միջամտությունները, վերաբերում է հենց «հողի վրա կատարվող աշխատանքին»՝ դեգրադացված տարածքների վերականգնմանը: Այստեղ առանձնապես շեշտվում են մարգագետինների և արոտավայրերի կայուն կառավարման քայլերը՝ քանի որ մեծ տարածքներով հողի դեգրադացիան հաճախ կապված է գերօգտագործման, սխալ արոտաշրջանառության, բուսածածկի վնասման և հետևաբար՝ էրոզիայի ուժեղացման հետ: Ծրագրային մոտեցումը ենթադրում է վերականգնել որոշակի տարածքներ և միաժամանակ ընդլայնել կայուն կառավարման պրակտիկաների կիրառումը՝ ավելի մեծ մակերեսների վրա՝ որպեսզի արդյունքը լինի ոչ միայն տեղային, այլ՝ համակարգային:

Չորրորդ փաթեթը՝ հողօգտագործողների վարքագծի փոփոխությունը, կենտրոնանում է ֆերմերների և հողօգտագործողների կորողությունների զարգացման վրա: Գաղափարն այն է, որ հողի պաշտպանությունը միայն վերահսկողությամբ չի աշխատում. պետք է նաև գիտելիք ու գործիք: Այդ պատճառով ծրագրում կարևոր տեղ ունի ուսուցումը, խորհրդատվությունը և կայուն հողօգտագործման մեթոդների տարածումը: Այստեղ է, որ տերևների և բուսական մնացորդների բաց այրման նվազեցումը պետք է ուղղեկցվի այլընտրանքային լուծումների առաջարկներով՝ կոմպոստացում, տերևներն օգտագործել որպես բնական ծածկույթ, և այլն:

 Հինգերորդ փաթեթը՝ անտառային և լանդշաֆտային բաղադրիչը, ուղղված է դեգրադացված տարածքներում բնապահպանական կայունության ուժեղացմանը: Այն ներառում է անտառների կառավարման և վերականգնման նախաձեռնություններ, մոնիթորինգի բարելավում: Բնական էկոհամակարգերի վրա ճնշման նվազեցումը երկարաժամկետ տեսանկյունից նպաստում է նաև հողի պահպանությանը՝ ավելի քիչ էրոզիա, կայուն հողածածկ, ավելի լավ ջրակարգավորում:

Գործողությունների ազգային ծրագրի համաձայն Հայաստանում անապատացման ենթարկվող հողերը կազմում են մոտ 43%²⁰:

Հողերի դեգրադացիան Հայաստանում կազմում է մոտ 80%²¹:

«Հայաստանի Հանրապետության գյուղատնտեսության ոլորտում բնական ու մարդածին վտանգավոր աղետները կրճատելու ուղեցույցի» տվյալների համաձայն՝ Հայաստանի տարածքի 7,233 կմ² (24.3 %) գտնվում է անապատացման ռիսկի գոտում, 14,519 կմ² (48.8 %) տարածքի վրա՝ **Լոռու և Տավուշի** մարզերում 900-1000-ից մինչև 2000-2200մ, իսկ ներքին շրջաններում 1500-1600-ից մինչև 2800-3000մ բարձրությունները, անապատացվում են, որն ավելի արագանալու է կլիմայի գլոբալ փոփոխության հետևանքով: Միայն տարածքի 6742 կմ² (22.6 %)-ի վրա առայժմ անապատացման պրոցեսներն արտահայտված չեն²²:

Հայաստանի Հանրապետությունում անապատացման բնական գործոնների շարքում կարևոր տեղ ունեն երաշտները: Դրանց հաճախականությամբ հատկապես առանձնանում են Արարատյան գոգավորության ցածրադիր և նախալեռնային գոտիները, ինչպես նաև Վայոց Ձորի և Սյունիքի մարզերի որոշ շրջաններ²³:

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՓԱԹԵԹ՝ ՀՀ ՇՐՋԱԿԱ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ԳՈՐԾԸՆԿԵՐ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻՆ

Հայաստանում տերևների, խոզանների և այլ բուսական մնացորդների բաց այրումը շատ համայնքներում դեռ պահպանվող սովորություն է՝ տարածքը «արագ մաքրելու» նպատակով: Սակայն այս պրակտիկան հակասում է շրջակա միջավայրի պահպանության և կայուն հողօգտագործման ուղղությամբ պետական քաղաքականությունների տրամաբանությանը՝ քանի որ խորացնում է ռիսկերը՝ օդի աղտոտումից մինչև հողի որակի վատթարացում, հողերի դեգրադացիա, հանրային առողջության և անապատացման վտանգի աճ:

Գործող իրավական դաշտը ևս հստակ ուղերձ է տալիս. ՀՀ «Մթնոլորտային օդի պահպանության մասին» օրենքով արգելվում է տերևաթափից և այլ աղբյուրներից առաջացած թափոնների այրումը բնական միջավայրում և բնակավայրերում, իսկ խախտումների դեպքում նախատեսվում է վարչական պատասխանատվություն: Այսինքն՝ բաց այրումը ոչ միայն վնասակար, այլ նաև օրենքի շրջանակում անթույլատրելի գործողություն է:

Միևնույն ժամանակ խնդիրը հնարավոր է լուծել ոչ միայն վերահսկողությամբ, այլ հատկապես՝ այլընտրանքներ հասանելի դարձնելով: Տերևներն ու բուսական մնացորդները կարելի է դիտարկել որպես ռեսուրս՝ հողի համար. դրանք կարելի է խառնել հողին, օգտագործել որպես մուլչ, կոմպոստացնել, կիրառել տնտեսությունում կամ կազմակերպված ձևով հավաքել ու մշակել: Այս պարզ գործողությունները նվազեցնում են բաց այրման անհրաժեշտությունը, օգնում են պահպանել հողի օրգանական նյութը և խոնավությունը, բարելավել հողի կառուցվածքը և, արդյունքում, նպաստել հողերի դեգրադացիայի և անապատացման ռիսկերի կանխմանը:

Այս ամենի իրականացման գործում առանցքային դեր ունեն ՀՀ Շրջակա միջավայրի նախարարությունն ու գործընկեր պետական կառույցները: Ներկայացնում ենք պետական կառույցների ուղղված առաջարկությունների փաթեթը.

- **Իրազեկման արշավ.** մշակել և իրականացնել միասնական ուղերձներով իրազեկման արշավ՝ SMS հաղորդագրությունների, Հանրային հեռուստաընկերության, պաստառների, սոցիալական ցանցերի, դպրոցների և համայնքային կրթական կենտրոնների միջոցով պարզ ներկայացնելով բաց այրման վնասները և գործնական այլընտրանքները:
- **Կանաչ թափոնների կառավարման ենթակառուցվածք.** աջակցել ՏԻՄ-երին՝ ստեղծելու և գործարկելու կանաչ թափոնների (տերևներ, բուսական մնացորդներ) հավաքման ու մշակման համակարգեր՝

համայնքային կոմպոստացման հարթակներով կամ ընդունման կետերով, որպեսզի այրման փոխարեն ապահովվի իրական և հասանելի այլընտրանք:

- **Կանխարգելիչ վերահսկողության ուժեղացում.** բարձր ռիսկային օբեկտներին կազմակերպել կանխարգելիչ միջոցառումներ՝ Էկոպարեկային ծառայության և ՀՀ Բնապահպանության և ընդերքի տեսչական մարմնի մասնակցությամբ (այցելություններ, նախազգուշացումներ, «թեժ օբեկտի» վերահսկում) շեշտը դնելով կանխման վրա, ոչ թե միայն տուգանման:
- **Խթաններ և աջակցություն ֆերմերների համար.** պետական ծրագրերով խրախուսել մնացորդների ոչ այրման միջոցով կառավարումը (կոմպոստացում, մնացորդների մանրացում/մշակում, կայուն հողագործություն)՝ ապահովելով ուսուցում և խորհրդատվություն, իսկ անհրաժեշտության դեպքում՝ սարքավորումների տրամադրում, վարձակալության մեխանիզմներ կամ անհրաժեշտ պարագաների պետական համաֆինանսավորում:
- **Մոնիթորինգ և տվյալահեն կառավարում.** ներդնել սեզոնային մոնիթորինգի պարզ մեխանիզմներ և տվյալների հավաքագրում՝ այրման «թեժ կետերը» քարտեզագրելու, միջամտությունները նպատակային դարձնելու և արդյունքները չափելու համար (օրինակ՝ դեպքերի քանակ, տեղակայություն, կրկնվող օջախներ):
- **Միջգերատեսչական համակարգում.** ապահովել համագործակցություն ՀՀ Շրջակա միջավայրի, Առողջապահության և Տարածքային կառավարման ոլորտների պատասխանատու կառույցների միջև՝ որպեսզի կանխարգելումը, վերահսկողությունն ու աջակցությունը աշխատեն մեկ ընդհանուր տրամաբանությամբ:
- **Օրենսդրության կիրառման պարզեցում և ուղեցույցներ ՏԻՄ-երի համար.** ՏԻՄ-երի ու վերահսկող մարմինների համար մշակել գործնական ուղեցույցներ և ընթացակարգեր՝ դեպքերի արձանագրման, արձագանքի և բնակչությանն ուղղված հաղորդագրությունների ձևաչափերի վերաբերյալ, որպեսզի կիրառումը լինի միատեսակ և կանխատեսելի:
- **Հրդեհային ռիսկերի նվազեցման ինտեգրում.** բաց այրման կանխարգելման միջոցառումները համադրել հրդեհների կանխարգելման քաղաքականությունների հետ՝ սեզոնային զգուշացումներով, ռիսկային օբեկտի ռեժիմով և արագ արձագանքման համակարգերով:

1. Տերևներն այրելու վտանգները. ինչու է պետք խուսափել այս սովորությունից-<http://www.env.am/news/dangersleaf-burning>
2. Կայուն ապագայի խթանումը Հայաստանում. Հողերի կայուն կառավարման նախաձեռնությունների դերը-armenia.un.org/hy/287303
3. Կայուն ապագայի խթանումը Հայաստանում. Հողերի կայուն կառավարման նախաձեռնությունների դերը-armenia.un.org/hy/287303
4. Հայաստանի Հանրապետության ջերմոցային գազերի ազդային կադաստրի հաշվետվություն 1990-2019թթ.-<http://env.am/storage/-files/nir-2019-arm.pdf>
5. Wildfires, WHO-https://www.who.int/health-topics/wildfires#tab=tab_1
6. ՀՀ «Թափոնների մասին» օրենք-<https://www.arlis.am/hy/acts/1722>
7. ՀՀ «Մթնոլորտային օդի պահպանության մասին» օրենք-<https://www.arlis.am/hy/acts/172207>
8. ՀՀ «Հանրային առողջապահության մասին» օրենք-<https://www.arlis.am/hy/acts/191172>
9. ՀՀ Հողային օրենսգիրք-<https://www.arlis.am/hy/acts/74667>
10. ՀՀ «Հողերի օգտագործման եվ պահպանման նկատմամբ վերահսկողության մասին» օրենք-<https://www.arlis.am/hy/acts/43908>
11. ԱՐՄՍՏԱՏ-https://armstat.am/file/article/sv_01_25a_112.pdf
12. ԱՐՄՍՏԱՏ- https://armstat.am/file/article/sv_09_25a_141.pdf
13. ԱՐՄՍՏԱՏ-<https://armstat.am/file/doc/99562658.pdf>
14. ՀՀ գյուղատնտեսության ոլորտի տնտեսական զարգացումն ապահովող հիմնական ուղղությունների 2020-2030թթ. ռազմավարությունը եվ ՀՀ գյուղատնտեսության ոլորտի տնտեսական զարգացումն ապահովող հիմնական ուղղությունների 2020-2030թթ. ռազմավարության կատարմանն ուղղված 2020-2022, 2023-2026թթ. միջոցառումների ծրագիրը եվ ժամանակացույցը հաստատելու մասին որոշում -<https://www.arlis.am/hy/acts/180657>

15. ՀՀ Էկոնոմիկայի նախարարություն, Ագրարային քաղաքականություն- <https://www.mineconomy.am/page/1326>
16. ՀՀ կառավարության 2021 թվականի օգոստոսի 18-ի N 1363-Ա որոշմամբ հաստատված ՀՀ կառավարության ծրագրի հավելված-https://old.arlis.am/Annexes/6/2021_N1363hav.pdf
17. ՄԱԿ Անապատացման դեմ պայքարի կոնվենցիա- <http://env.am/storage/files/ccd-anapat.pdf>
18. ՀՀ-ում հողերի դեգրադացիայի չեզոքացման ծրագիր- https://www.e-gov.am/u_files/file/decrees/kar/2021/05/725_1.pdf
19. Դեգրադացումն ու բնօգտագործումը՝ ուղիղ գծով փոխկապակցված- https://hhpress.am/hanrapetutyun/2021/708/?utm_source=chatgpt.com
20. Անապատացում| Աշոտ Վարդևանյան -<https://www.youtube.com/watch?v=KRi-Vc9U5kl&t=4s>
21. Անապատացում| Աշոտ Վարդևանյան- <https://www.youtube.com/watch?v=KRi-Vc9U5kl&t=4s>
22. Հայաստանի Հանրապետությունում անապատացման դեմ պայքարի ռազմավարություն և ազգային գործողությունների պլան- <https://www.arlis.am/hy/acts/98730>
23. Հայաստանի Հանրապետությունում անապատացման դեմ պայքարի ռազմավարություն և ազգային գործողությունների պլան- <https://www.arlis.am/hy/acts/98730>

**Co-funded by
the European Union**

Սույն քաղաքականության վերլուծությունը մշակվել է Եվրոպական միության համաֆինանսավորմամբ: Արտահայտված տեսակետներն ու կարծիքները, սակայն, պատկանում են միայն հեղինակ(ներ)ին և պարտադիր չէ, որ համընկնեն Եվրոպական միության կամ Եվրոպական կրթության և մշակույթի գործադիր գործակալության (EACEA) տեսակետներին: Ո՛չ Եվրոպական միությունը, ո՛չ էլ տրամադրող մարմինը պատասխանատվություն չեն կրում բովանդակության համար:

Իրականացնողներ՝

**Երիտասարդական
նախաձեռնությունների կենտրոն**

**Ռումինիայի Եվրոպական
քաղաքականության կենտրոն**

**Եվրոպական հարցերի
հետազոտությունների և շահերի
պաշտպանության կենտրոն**

Ատինատի ասոցիացիա

Co-funded by
the European Union

CENTRUL ROMÂN
DE POLITICI EUROPENE
CRPE
DEBATING EUROPE, PROVIDING EXPERTISE

CENTER FOR
RESEARCH AND
ADVOCACY IN
EU AFFAIRS
MOLDOVA

აშენიანეთ
ATINATI

**ՏԵՐԵՎՆԵՐԻ ԵՎ ԲՈՒՄԱԿԱՆ ՄԱՅՈՐԴՆԵՐԻ
(ԲԱՑ) ԱՅՐՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ.
ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ
ԼՈՒԾՈՒՄՆԵՐԸ ՀՈՂԵՐԻ ԴԵԳՐԱԴԱՑԻԱՅԻ
ԿԱՆԽԱՐԳԵԼՄԱՆ ՀԱՄԱՐ**

2026

